

# Alman Kaynaklarına Göre Enver Paşa\*

Necmettin Alkan\*\*

## Giriş

İsmail Enver Paşa (1881-1922), 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı sürecinde önce 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile yapılan askeri ittifak anlaşmasında ve 10 Ağustos'ta iki Alman savaş gemisinin Çanakkale Boğazı'ndan geçişinde etkili olur. Ardından 27 Ekim'de savaş gemilerinin Karadeniz'deki Rus hedeflerinin bombalanması kararının alınmasında önemli rol oynar.<sup>1</sup> Kısacası, Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşı'na girişi başta olmak üzere geçen dört yıllık süre zarfında belli başlı gelişmelerin hepsinde Enver Paşa'nın dahli vardır.

Savaş öncesinde Berlin'de Askerî Ateşe ve savaş sırasında Harbiye Nâzırı ve Başkomutan Vekili olması hasebiyle Enver Paşa'nın, Almanlarla doğrudan teması olmuştur. Özellikle de Almanca bilmesinden dolayı hem cephede hem de cephe gerisinde Alman subaylarıyla ve diplomatlarıyla doğrudan temas hâlindeydi. Bunlarla doğrudan görüşüp fikir alışverişinde bulunabiliyordu. Bundan dolayıdır ki, Enver Paşa hakkında Alman kaynaklarında önemli bilgiler, iddialar ve rivayetler mevcuttur.

Alman kaynaklarında İsmail Enver Paşa'nın nasıl anlatıldığı çalışmada ele alınıyor. Kaynakların paşanın şahsı hakkında *ne düşündükleri ve nasıl bir değerlendirmede buldukları* tespit ediliyor. Türk-Alman Askerî İttifak Anlaşması'nda, *Osmanlı'nın Almanya'nın yanında savaşa girmesinde ve cephelerin açılmasındaki rolünü nasıl gördükleri* sorularının cevapları aranıyor. Son olarak ise, Enver Paşa'nın Almanya'nın yanında savaşa girilmesini istemesinde ve daha sonrasında *Almanya ile olan temaslarında*

\* Çalışma, Tübitak tarafından desteklenen "114K309" numaralı "Birinci Dünya Savaşı'nda (1914-1918) Osmanlı Hizmetindeki Alman Subayları ve Savaş Sürecine Etkileri" isimli 1001 projesi kapsamında yapılan araştırmaların bir sonucu olarak kaleme alınmıştır.

\*\* Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Trabzon/ TÜRKİYE, necmettinalkan@gmail.com ORCID:0000-0002-3762-2503

1 Necmettin Alkan, "Alman Kaynaklarına Göre Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girmesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak*, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, 20-21 Kasım 2014, İstanbul, s. 157-178.

Alman “*sempatisi*” mi yoksa askerî-stratejik beklentileri mi etkili olmuştur sorusu üzerinde duruluyor.

Çalışmada, doğrudan birinci el Alman kaynaklarına başvurulmuştur. Freiburg’taki Alman Askerî Arşivi’nden ve Berlin’deki Dışişleri Bakanlığı Arşivi’nden temin edilen belgelerden istifade edilmiştir. Ayrıca Enver Paşa’yı tanıyan Alman askerî şahsiyetlerin ve diplomatların hatıraları ile dönemin gazeteleri de incelenmiştir.

### **Fizikî Görünüşü ve Şahsî Özellikleri**

Osmanlı askerî erkânıyla eskiden beri teması olan ve Enver Paşa’yı da Mekteb-i Harbiye’deki öğrencilik yıllarından itibaren tanıyan Colmar von der Goltz, paşa hakkında çok olumlu tespitlerde bulunuyor. Fakat aynı zamanda onun genç yaşta hızlı bir şekilde yükselmesinin neden olduğu olumsuz sonuçlara da temas etmekten geri durmuyor. Von der Goltz, “*nâdir bulunan şahsiyetlerden biri*” olarak adlandırdığı Enver Paşa hakkındaki değerlendirmelerine şöyle devam ediyor:

“Benim görüşüme göre onun gençliğinde ordu komutan ve donanma vekili olarak bir rol oynaması sâdece bir tercihtir. Kendine ve şansına çok fazla güveniyor. [...] Enver asla dar kafalı değildir. Sağlıklı ve bozulmamış bir karar verme yeteneğine ve sağlam bir irâdeye sahiptir. Tıpkı diğer genç devlet adamları Bonapart ve Friedrich misalinde olduğu gibi, onda da askerî tecrübe, saf askerî basiret ve kabiliyet eksik olduğunu karşıtları gibi itiraf etmeliyim. Fakat buna rağmen Enver’in en kritik zamanlarda başta olması Türkiye için büyük bir şanstır.”<sup>2</sup>

Von der Goltz, Alman Genelkurmay Başkanı Helmut Johann Ludwig von Moltke’ye 28 Ocak 1915 tarihinde gönderdiği bir mektubunda Enver Paşa hakkında şahsî değerlendirmelerde bulunuyor. Osmanlı Devleti’ndeki askerî işlerin “*tamamını*” idare eden ve Türk tarafında “*bütün kararları alma sorumluluğunu*” üstlenen kişinin “*genç Harbiye Nâzırı*” Enver Paşa olduğu belirterek onun, “*hemen hemen bir diktatör gibi davrandığı*”nı iddia ederek şunları yazıyor:

“Elbette alışılmışın dışında bir şahsiyettir. Kendine güveniyor, fakat kanaatkârdır. Akıllı ve açık sözlüdür. Hediyelerle çevresindekileri etkilemede mahirdir. Kafkasya Cephesi’ndeki mağlubiyetten dolayı nüfuzunun sarsıldığına dâir kabul, doğru değildir. İttihâd ve Terakkî Fırkası kararlı bir şekilde bir bütün hâlinde onun arkasında duruyor. Maalesef Enver Paşa, büyük savaşlarda komutanlık için gerekli olan sistematik eğitimden ve temel

2 Bernard von Schiterlöw, *Aus dem Leben des Generalfeldmarschalls Freiherr von der Goltz Pascha: Nach Briefen an sein Freund*, Leipzig 1926, s. 189.

tecrübeden mahrumdur. Bugüne kadar sâdece Trablusgarp Savaşı'na ve Balkan Savaşı'nın son bölümüne pratik olarak iştirak etmiştir.”<sup>3</sup>

Osmanlı Erkân-ı Harbiye Reisliği yapan ve Enver Paşa'yı yakından tanıyan Hans von Seeckt, paşanın şahsı ve karakteri hakkında olumlu değerlendirmelerde bulunuyor. Paşanın “*tabii olduğu için dışarıda çok sempatik*” ve “*çok az Şarkli*”; “*çok akıllı ve insanlara muamelede mâhir*” olduğu ve “*Avrupalı, özellikle de Alman tarzında*” yetiştiğini iddia ediyor. Devamında şunları söylüyor:

Enver Paşa “bizim düşünce dünyamızı yeterince tecrübe edinmiş. Almanlarla olan çevresi ve yurt dışında ikâmet etmesi, üzerine alınmasa da içinde kök salmış bir Avrupalılık sempatisine neden olmuş; onda Batı'ya bir özlem meydana getirmiştir. Bu duyguyla sert mücadelede onun samimî ve fanatizme kadar varan vatanperver duygusu ortaya çıkmıştır. Bu duygudan halkının geleceği ve büyüklüğüne olan tecrübeye dayanmayan sarsıcı inancı doğmuştur.”<sup>4</sup>

Von Seeckt, olumlu tespitlerinin ardından Enver Paşa'da “*Batı Avrupalı temayüller*” ile “*Aşyalı rüyalar*” gibi iki tezat özelliğin birlikte bulunduğunu dile getiriyor. Bu zit iki özelliğin paşanın “*siyasetten günlük hayatın sorunlarına kadar düşüncesini ve davranışını*” etkilediğini; “*faaliyetlerini aksatmış*” ve “*“karakterini köreltmış”*” olduğunu iddia ederek şöyle devam ediyor:

“Siyasetin ve savaşın komutasındaki sorunların çelişkili cevaplarını, Almanya'nın psikolojik ve maddî kuvvetlerini kendi memleketinin hizmetine sunmakta bulmuştu. Düşünce sağlıklı ve tabii olmasına karşın, bunların gerçekleşmesi sâdece Türklerin hemen karşı çıkmasına toslamıştı. Millî gurur ya da daha fazla millî hodperestlik Alman nüfûzuna ne kadar alan bırakmışsa,” ona göre hareket etmişti”<sup>5</sup>

1916 yılında Almanya'da Yüksek Ordu İdaresi'nin başına getirilen Eric Ludendorff, hatıratında Enver Paşa'nın kişi olarak “*sevimli*” olduğunu ve insan üzerindeki “*fekalâde*” etkide bulunduğunu belirterek şunları söylüyor: “*Sıcak bir muhabbetle kendisine kalbi bağlılık duydum. Sevk ve idarede askerî vukûfiyeti vardı. Fakat harp araçları ve teknik konularında yetersizdi. Henüz daha yetişmemişti. Geniş askerî zekâsı henüz inkişaf etmemişti.*”<sup>6</sup>

3 BA/MA, N 78/3, 4.

4 BA/MA, N 62/45, 1.

5 BA/MA, N 62/45, 2.

6 Erich Ludendorff, *Birinci Dünya Savaşı'nda Gördüklerim ve Yaşadıklarım*, yay. Asiye Yıldırım, İstanbul 2014, s. 267.

Ludendorff kaleme aldığı bir raporunda ise, Enver Paşa ile Masonluk arasındaki ilişki hakkında ilginç bir iddialarda bulunuyor. Öncelikle Liman von Sanders'in Mason olduğunu ve İzmir'deki Mason İngiliz konsolosu ile “*olağanüstü irtibatı*” bulunduğunu belirterek; Enver Paşa ve Talat Paşa gibi Jön Türklerin de “*Mason*” olduklarını söylüyor. Hatta Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Türkiye'deki “*ihtilâlî Masonların yaptıklarını*” iddia ederek masonik ilişkileri şöyle açıklıyor: “*Yüksek Ordu İdaresi ile Türkiye'deki Masonlar arasındaki masonik ilişkiler ihtimal dışı görmüyorum. Buradaki yaptıkları entrikaları daha öncesinde anlayamadım.*”<sup>7</sup>

Çanakkale dâhil birçok cephede Osmanlı saflarında savaşa iştirak eden Hans von Kressenstein, Enver Paşa'yı olumlu ve olumsuz yönleriyle birlikte değerlendiriyor. Paşayı, “*akull, iyi görünen, mütevâzi ve mahcup bir genç subay*” olarak tanıdığını iddia ediyor. Fakat Enver Paşa'nın hızlı hayatının, onun asker hizmetinde kullanması için “*pratîk tecrübe*” sahip olmasına ve “*temel eğitimi*” almasına fırsat bırakmadığını da belirterek şunları söylüyor:

“Büyük yeteneği, hızlı zekâsı, irâde kuvveti ve karar verme gücü, askerî eğitimindeki eksiklikleri belli ölçüde dengeleyebilmişti. Sahip olduğu hevesiyle bir problemin zorluklarını çok sık olarak fark edemiyordu. Küçük şeylerin kıymetini önemsemiyordu. Hizmet tecrübesinin azlığıyla izah edilebilecek nedenden dolayı, daha ziyade teferruatlar ve önemsiz şeylerle ilgilenirdi. Türk Ordusu'nun Başkomutan Vekili'nin sorumluluk gerektiren görevleri nedeniyle bu tür şeylerin dikkatini dağıtmasına müsaade etmemeliydi. Enver'in, Türkiye'nin kuvvetinin sonuna ulaştığı ânı doğru olarak fark edememesi veya fark etmek istememesi vahim oldu.”<sup>8</sup>

Von Kressenstein, Enver Paşa'nın, “*çok Şarklı gibi kadercî ve batıl inançlı*” olduğunu iddia ederek, şu hâtırâtını anlatıyor. Birlikte cepheyi ziyaret ettikleri sırada onu, “*tehlikeli bölüme gitmemesi noktasında onu ikaz etmiştim. Bunun üzerine ciddiyetle, hiçbir şeyden korkmadığını, henüz daha çocukken yaşlı bir çingenenin, kendisinin ihtiyar bir adam olarak yatağında öleceğini söylediğini anlatmıştı.*”<sup>9</sup>

Von Kressenstein, Enver Paşa'nın “*sayısız muhalifi ve düşmanı*” bulunduğunu, karşıtlarının İttihâdçı olmayan “*yaşlı subaylar*”ın olduğunu iddia ediyor. Subayların onun için “*General üniformasındaki delikanlı*” tabirini sıkça kullandıklarını belirtiyor. Paşanın, Türk subay arkadaşlarıyla irtibatlarında “*olağanüstü ürkek*” davrandığını

7 BA/MA, N 902/7, 4-5.

8 Friedrich Freiherr Krefß von Kressenstein, *Mit den Türken zum Suezkanal*, Berlin 1938, s. 19-21.

9 von Kressenstein, *age.*, s. 22.

ve hatta cephede kendisini ziyaret ettiği sıralarda “*maiyetiyle ve genç subaylarla bir kelime konuştuğunu*“ görmediğini iddia ediyor.<sup>10</sup> Devamında Enver Paşa'nın dinî hususlardaki hassasiyetini ve bunların halk indinde neden olduğu olumlu etkileri şöyle gündeme getiriyor:

“Alkolden, oyun ve aşktan aşırı derecede uzak durması, paralı şeylerden şahsî menfaat sağlamaması, görevine sadâkati ve şahsî cesareti ordu içindeki ve halk arasındaki popülaritesini ve itibarını artırmıştır. Fakat maalesef Enver Paşa bu popülaritesinin önemli bir kısmını savaş sürecinde kayıp etmişti. Bunun nedeni kısmen talihsiz bir asker olması, fakat her şeyden önce karısının şansız nüfûzunun onun halk arasındaki ve ordu içindeki büyük itibarının sağlamasında müteşekkir olduğu ilgili özelliklerini sürekli olarak gölgelemesidir.”<sup>11</sup>

Alman Askerî Heyeti'yle İstanbul'a gelen ve Birinci Dünya Savaşı'na katılan Mühlmann, Enver Paşa'yı bir “*Doğulu*” olarak vasıflandırıyor. Fakat onun “*sağlam, sâkin, soğukkanlı, çekingen ve nâzik*” özelliklerinin bir “*Doğulu*”da bulunmayan “*faaliyet isteği ve çelik iradesiyle*” birleştiğini de iddia ediyor. Bu faaliyet isteğinin ve çelik iradesinin onda “*sertliğe ve riayetsizliğe*” dönüşebildiği; yine bu iki özelliğinin “*alışılmamış bir azim gücü ve sorumluluk duygusu*”nu meydana getirdiğini belirtiyor.<sup>12</sup> Enver Paşa'nın savaş idaresiyle alakalı özelliklerini “*olumlu*” olarak izah edilebileceğini düşünen Mühlmann devamında şunları söylüyor:

“Enver Paşa'nın ve Türkiye'nin diğer yöneticilerini olumlu durumları olmasaydı, üç büyük devlete karşı savaşılmazdı ve daha sonrasında hızlıca artan zorluklara ve askerî mağlubiyetlere rağmen dört savaş yılı sonuna kadar dayanılmazdı. Fakat bu özgüven Enver'i ayartarak, gerçek durumun zorluklarını görmemesine; kaygıları ve ikazları dikkate almamasına ve mevcut durumun gerçeklerinden çok daha fazlasına yayılan hedeflerine boyun eğmesine neden olmuştu. Enver'in ölçülü düşünce ve davranışından daha ziyade duyguyla hareket etmesi tehlikeli olmuştu.”<sup>13</sup>

1916-1918 yılları arasında Anadolu'da ve Irak'taki savaşlara katılan General Hans Guhr, İstanbul'a geldiğinde Enver Paşa ile tanıştığı sıradaki ilk intibalarını hatıratında zikrediyor. Von Sanders'le birlikte Birinci Dünya Savaşı'nın “*iki büyük adamı*” olarak adlandırarak paşanın makam odasında bulunan pahalı silah

10 von Kressenstein, *age.*, s. 21.

11 von Kressenstein, *age.*, s. 19-20.

12 Carl Mühlmann, *Das deutsch-türkische Waffenbündnis im Weltkrieg*, Leipzig 1940, s. 252.

13 Mühlmann, *age.*, s. 252.

koleksiyonun dikkat çektiğini; odasına altın ve kırmızı renklerin hâkim olduğunu ve muhteşem Doğulu tarzda döşendiğini söylüyor. 34 yaşlarında olduğunu belirttiği paşanın “*narin ve fevkalâde görüntüye sahip*” bir kıyafet giydiğini ifade ediyor. Başında, kenarları kürkle süslenmiş bir kalpak bulunduğunu söyleyerek, paşanın yüzünün, “*hemen hemen yassı ve güzel olduğu hâlde, yüz hatları biraz kadınsı güzelliğe*” sahip olduğunu belirtiyor. Sohbetlerinin başlangıcında “*kız çocuksu bir ürkeklik*” gösterse de daha sonra bunu aştığını iddia ediyor.<sup>14</sup>

Guhr, Enver Paşa hakkındaki şahsî tespitlerinde “*vatan sevgisi*”nin önemli olmasına rağmen bazı eksik yönlerini şöyle anlatıyor:

“Sınırlanmayacak bir ihtirasa ve ateşli bir vatan sevgisini sahipti. Daha sonraki bir görüşmemizde sonu olmayan planlarını öğrendim. “Arzu etmek [Wollen]” ile “yapabilmek [Können]” kelimelerini karıştırıyor ve ara sıra genel itibarıyla yapılamayacak şeyleri taahhüt ediyordu. Hiç şüphesiz Enver Paşa kabiliyetli bir diplomattı. Bunun kanıtı, basit bir subaylıktan Jön Türk Hareketi’nin tepesine ve böylece Türk İmparatorluğu’nun diktatörlüğüne hızlı bir şekilde yükselmesiydi. İstanbul’un içinde ve çevresinde tek başına despot olarak kabul edilirken, Anadolu’nun iç bölgelerinde nüfûzu oldukça sınırlı kalmıştı. Teşkilatçı olarak başarılı faaliyetler yapmasına karşın, komutan olarak temel bilgileri ve eğitimi eksikti.”<sup>15</sup>

Aslen Venezüella kökenli olup, Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı hizmetinde bulunan Rafael de Rogales’ın bu savaşla alakalı hatıraları Almanca yayımlanmıştır. Bu hatıratında Enver Paşa’nın “*vatan sevgisi*” ve “*cesareti*” üzerinde durarak şunları zikrediyor:

“Kibirsiz ve hemen hemen utangaç duygularıyla sınırlanmış karakterinden dolayı parlak bir asker ya da siyasetçi değildir. Fakat Şarklı bir insanda şartı olabilecek demir gibi adamdı ve müteşebbis bir ruha sahipti. Aktif bir askerî hizmette komutan olarak kariyerinde belli bir noktada talihi tarafından korunmadı. Bu durum onun şahsî cesaretinin eksikliğinden kaynaklanmıyordu. Aksine Enver Paşa şahsî olarak çok cesaretliydi. Asıl eksikliği temel askerî bilgiler idi.”<sup>16</sup>

Hamburger Nachrichten’ın muhabiri Herbert Eulenberg İstanbul’da bizzat ziyaret ettiği Enver Paşa hakkındaki izlenimleri olumludur. Eulenberg, ilk görüşte Enver Paşa’ya “*hayranlık*” duyduğunu belirtiyor. Kendisinin “*bir zâlim*” olarak

14 General Guhr, *Als türkischer Divissionskommandeur in Kleinasien und Palästina*, Berlin 1937, s. 26-27.

15 General Guhr, *age.*, s. 27.

16 Rafael de Rogales, *Vier Jahre unter den Halbmond*, Berlin 1925, s. 22.

adlandırdığı Sultan II. Abdülhamid'i [d. 1842-ö. 1918; h. 1876-1909] tahttan indirmeye zorlayan paşayı, “genç zarif genç adam”, “Cezar gibi cesaretti” olduğunu ve dış görünüşünde “her hangi bir zorbalık alameti”nin olmadığını iddia ederek devamında şunları söylüyor:

“Akıllı, kahverengi ve biraz da ürkek gözleri onun en güzel tarafıdır. Başındaki kırmızı Türk fesi hafif yana yatmış. Enver Paşa, Türklerin pek çoğu gibi Almanca'yı oldukça zor ve yavaş konuşuyor. Fakat anlaşılabilir. Hatta Almanca kelimeleri konuşabilecek kadar çok iyi biliyor. Onun en iyi tarafı olumlu olmasıdır. İkna edilmiş ve ikna eden optimizmi insanı ona bağlıyor. Başarıyla kesin olan inancını anlatırken, şu ifadeleri kullanmıştı: “Bir şeye şüphe edilirse, o şey çoktan kaybedilmiştir.” Şunu söyledi: “Sâdece optimizmle ancak kazanılabilir ve yaşanılabilir.”<sup>17</sup>

1916'dan itibaren Osmanlı Donanması'nda görev alan ve daha da önemlisi Enver Paşa, Talat Paşa ve Cemal Paşa'yı 2 Kasım 1918 tarihinde Almanya'ya götüren gemide görevli Amiral Albert Hopman, paşa için olumlu ifadeler kullanıyor. Buna göre, “yüksek millî hedefleri için feda ettiği hayatını, namuslu bir asker gibi kurşunla kaybetti. Onu tanıyan, onun fevkalâde cesur büyük bir şahsiyet olduğu tesptini inkâr etmez.”<sup>18</sup> Ayrıca paşanın aslında bir “hayalperest” olmadığını düşünüyor. Ona göre; Enver Paşa, “kalbinde taşıdığı yüksekte uçan bütün planlarına ve sarsılmaz bir şekilde inanarak takip ettiği yıldızına rağmen, bende bir hayalperest izlenimi vermedi.”<sup>19</sup>

Kölnische Zeitung'un muhabirinin Enver Paşa'yla ilgili uzunca yazısının girişinde paşanın bazı şahsî özelliklerini şöyle zikrediyor: “çabuk hiddetlenen, fedâkâr, bencil, atılgan, seyrek olarak atılganlığında doğrusunu yapan, kendini haklı gören, kahraman, arkadaşların ve düşmanlarına karşı merhametsiz, ihtirash ve ulaşılmazdı.”<sup>20</sup>

### Askerî Kariyeri ve Öldürülmesi

Von Kressenstein, Enver Paşa'nın meslekî kariyerinin “basit ilişkilerden” geldiğini belirterek henüz daha genç bir subayken Makedonya'da komitelere karşı mücadele ettiğini ve Selanik'te İttihâd ve Terakkî Komitesi'ne katıldığını belirtiyor. “Radikalizminden, yeteneğinden ve gözü pekliğinden” partide yönetici olduğunu söylüyor. “İyi” derecede Almanca konuştuğunu iddia ettiği Enver Paşa'nın, 1908 İhtilâli'nden sonra Berlin'e Askerî Ateşe olduğunu söylüyor. 1911 yılında İtalyanların Trablusgarb'ı işgal etmesi üzerine, Türk hükümetinin isteğiyle bazı

17 *Hamburger Nachrichten*, “Ein Besuch bei Enver Pascha”, 21 Temmuz 1915, sy. 336.

18 Amiral Hopman, *Das Kriegstagebuch eines deutschen Seeoffiziers*, Berlin 1925, s. 312.

19 Amiral Hopman, *age.*, s. 149.

20 *Kölnische Zeitung*, “Enver Paschas Ende”, 5 Kasım 1924, sy. 780.

subay arkadaşlarıyla İtalyanlara karşı “*küçük bir savaş organize ve kumanda etmişti.*” Enver Paşa, “*bu görevi enerjik ve becerikli*” bir şekilde yerine germişti.

Balkan Savaşı’nda Erkân-ı Harbiye Reisi, Kolordu Komutanı ve Başkomutan görevlerini üstlenmesini eleştirerek, bunlar için “*kesinlikle yetiştirilmediği*” ni söylüyor. Balkan Savaşı’nda kaybedilen Edirne’yi geri almasından dolayı “*Edirne’nin Fâtih*” olarak “*şöhret*” kazanmıştır. Yeni rejimin ve eski rejimin yakınlaşmasını sağlayacağı düşüncesiyle partideki arkadaşlarının neden olmasıyla hânedandan Nâciye Sultan’la evlendiğini, fakat bu “*akıl*” evliliğinin “*aşk*” evliliğine dönüştüğünü de iddia ediyor.<sup>21</sup>

Yine Mühlmann, Enver Paşa’nın hayat hikâyesini önemli gelişmelerle birlikte özetliyor. Henüz daha “*bilinmeyen ve küçük*” bir teğmen olan Enver 1908-1912 arasında Türk ihtilâlini idare eden adamlarından biri olmuştu. Birkaç yıl sonrasında patlak veren Birinci Dünya Savaşı sırasında Başkomutan Vekili olarak Türk kara ve deniz askerî birliklerinin sevk ve idare edilmesinin sorumluluğunu üstlenmişti. Devamındaki gelişmeleri şöyle zikrediyor:

“Böylesine hızlı bir yükseliş ve böylesine âni bir düşüş. Kaybedilen savaş onun mevkiine ve memleketine mâl olmuştu. Önce Almanya’ya kaçtı, ardından Panturancı planları için Orta Asya’ya. Dindaşları ve ırkdaşları tarafından memnuniyetle kabul gördü ve Buhara emiri ilan edildi. Emir olarak Bolşeviklere karşı isyanı idare etti. Bolşeviklerin üstün kuvvetleri karşısında adamları eriyip yok oldular. En önde savaşa iştirak eden Enver Paşa, 4 Ağustos 1922 yılında Semerkant’ta 5 süngü darbesiyle şehit düştü, henüz daha 40 yaşını biraz aşmış idi.”<sup>22</sup>

Enver Paşa’nın askerî hareket olarak doğrudan kumanda ettiği tek savaşın Birinci Dünya Harbi’nin başında Ruslara karşı olduğunu belirterek, bunun da talihsiz bir şekilde sonuçlandığını söylüyor. Paşanın temel askerî eğitiminin “*eksik*” olduğunu iddia ederek; bu durumu onun, yükselmeye başladığından itibaren yaptığı siyasi faaliyetlerin bunun için kendisine bir zaman bırakmadığı şeklinde izah ediyor. Bundan dolayı, “*1914 kışında Ruslara karşı yapılan Türk saldırısında savaş komutasının şartlarını yanlış değerlendirmesiyle hâsül olan hatalara düşmüştür. Bu başarısızlıktan beri Enver Paşa, Türk savaş komutasının mes’ûl bir adamı olarak ona gelen görevlere tutunmuştur.*”<sup>23</sup>

21 von Kressenstein, *age.*, s. 19-20.

22 Mühlmann, *age.*, s. 250.

23 Mühlmann, *age.*, s. 153.



De Rogales, Enver Paşa'nın hayatından önemli kesitleri zikrediyor. Özetle anlattığına göre paşa, Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanacak 1908 Jön Türk ihtilâline katılarak düzensiz birliklerin başında İstanbul'daki askerî kışlaları bombaladı. Yarı düzenli birliklerle Trablus'ta İtalyanlara karşı savaştı. O zamanlar yüzbaşı ya da en yüksek binbaşı idi. İki yıl sonra tek kurşun atmadan Edirne'ye girdi. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin ardından kış mevsiminin ortasında Üçüncü Ordu'nun başında Kafkasya'da Ruslara saldırdı. Sonucu önceden belli bu savaşta donan, kayıp olan ve ölen toplam kayıp asker sayısı 30.000 idi.<sup>24</sup>

1914-1915 yıllarında kış mevsiminde yapıldığını ve 80.000 askerin zâiyâtına mâl olduğunu iddia eden von Sanders, Kafkasya Seferi'nin ve Sarıkamış mağlubiyetinin sorumluluğunu Enver Paşa'ya yüklüyor. Buna göre, yanında bir Alman Kurmay Başkan'ı bulunmasına rağmen Enver Paşa'nın "*kendi inisiyatifyle*" bu seferi yaptığını belirtiyor.<sup>25</sup>

Frankfurter Zeitung'un İsmail Enver Paşa'nın Türkistan'da öldürülmesi üzerine yayınladığı haber ve yorum yazısında, özellikle de Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki hayatı hakkında değerlendirmelerde bulunuluyor. Yazıda paşanın Buhara'da 4 Ağustos 1922 tarihinde Kızıl Ordu Askerî Birlikleri'yle girdiği savaşta şehid düştü deniliyor. Bu haberin henüz daha doğrulanmadığı ve Ocak ayında Enver Paşa'nın Sovyetler tarafından tutuklanarak "*ihanetten dolayı idama mahkûm eden Kemalist hükümete teslim edildiği*" iddiası hatırlatılıyor. Yine aynı şekilde Kızıl Ordu'yla Buhara'ya geldiği ve burada Sovyet devleti kurduğu da iddia edilmesine karşın, bu haberin doğru olmadığını anlaşıldığı belirtiliyor. 10 Ağustos'ta bölgedeki aşiretlerin desteği ile Bolşevikleri geri püskürttüğü iddia edilmişti. En son olarak ise Moskova'dan gelen bir haber göre ise, Enver Paşa tarafından Buhara'da çıkartılan isyan bastırılmıştı.

Enver Paşa'nın şehid edilmesiyle alakalı olarak İngiltere ile bağlantılı ilginç bir iddia zikrediliyor:

"Enver Paşa'nın meşhûr ve kahramanlıkla dolu hayatı şerefi ölümle sona erdi. Onun ölümüyle, İtilâf Devletleri özellikle de İngiltere amansız bir düşmandan kurtuldu. Enver Paşa, Hannibal gibi, Hindistan'ın hâkimine karşı bir müttefik arıyordu. Enver Paşa'nın ölüm haberi yayıldığı sırada, Orta Asya'nın bağımsızlık ilanı haberi Buhara'dan gelmişti. Buhara'nın bir

24 De Rogales, *age.*, s. 23.

25 BA/MA, N 907/12, 3.

temsilcisi elçi olarak Tahran'da bekleniyor. Bunun anlamı başka haberle anlaşılacaktır.<sup>26</sup>

Kölnische Zeitung'ta Enver Paşa'nın Türkistan'daki mücadelesi hakkında önemli iddiaları ve yorumları gündeme getiriliyor. Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedilmesinin ardından Rusya'ya ve Azerbaycan'a geçen Enver Paşa, faaliyetlerine devam eder. Türkistan'a gelen Paşa burada "*fantastik planı*"nı gerçekleştirmek istemişti. Paşa'nın fantastik planı ise, "*Türkiye'nin dışında Türkistan'ı, Sibiry'a'nın Tatar topraklarını ve Çini kapsayan büyük bir pantürkçü imparatorluk*" kurmaktı. Fakat bu plan Türkiye dâhil her yerde bazı zorluklarla karşılaştığı iddia ediliyor. Türkiye'yi Fransa, İngiltere ve Yunanistan'dan kurtarma planını gerçekleştirmek isteyen Mustafa Kemâl Paşa asıl zorluktu. Bunun üzerine Enver Paşa Türkistan'a gittiği belirtiliyor.

Devamında Enver Paşa'nın Türkistan'daki mücadelesini özetledikten sonra Tanin'de yayınlanan Cemâl Paşa'ya ait ilginç bir mektuba yer veriliyor. Cemâl Paşa'nın 14 Mayıs 1922 tarihli bu mektubu Moskova'dan gönderilmişti. Mektuba göre, Hindistan'da İngiltere'ye karşı bir hareketi başlatmayı planlıyor. Rus tarafının bütün desteği sözünü almıştı. Mustafa Kemâl Paşa'yı da "*güvenilir*" bir şahıs vasıtasıyla bu gelişmelerden haberdar ediyordu. Ruslar, ortak düşmana karşı birlikte hareket etmek için Enver Paşa'yı Moskova'ya davet etmişlerdi. Fakat Enver Paşa, bunun için öncelikle Rus askerlerinin Buhara'yı boşaltmasını istemiştir. Bu arada paşa Afganistan'dan silah, cephanelik ve para tedarik etmişti. Afgan Emiri ise Buhara'nın doğusunu devletine katmak niyetindeydi. Fakat bunların hepsi bir "*İngiliz entrikasıydı ve Enver Paşa bunu anlamak istemiyordu*". Ruslara karşı açık bir savaş başlatmıştı.<sup>27</sup>

İsmail Enver Paşa'nın Türkistan'daki mücadelesi ve burada şehid edilmesiyle alakalı olarak Neue Züricher Zeitung'ta uzun bir yazı yayınlanır. Yazıdaki iddiaya göre, 1920 yılında Bakü'de Bolşeviklerin düzenlediği "Doğu Halkları Konferansı"na katılan Enver Paşa, Rusya'nın "*nzasıyla*" Buhara'ya geçmişti. Fakat burada Sovyetlere karşı başlayan isyanın başına geçerek, Orta Asya'da "*yeni bir Turan İmparatorluğu*" kurmak için mücadeleye başladı. Bu mücadelesi, "*Rusya'nın Orta Asya'daki ve İngiltere'nin Hindistan'da hâkimiyeti için bir tehlike arz ediyordu*".<sup>28</sup>

Paşanın nasıl öldürüldüğüyle ilgili bilgiler, olaya katılan Rusya'nın yurtdışındaki ajanı Agabekow'a dayanılarak veriliyor. Agabekow'un iddiasına göre Enver

26 *Frankfurter Zeitung*, "Enver Pascha gefallen?", 21 Ağustos 1922, sy. 586.

27 *Kölnische Zeitung*, "Enver Paschas Ende", 5 Kasım 1924, sy. 780.

28 *Neue Züricher Zeitung*, "Neues über den Tod Enver Paschas", 29 Ekim 1930, sy. 2087.

Paşa, Lenin'den müsaade aldıktan sonra Türkistan halkları arasında bir hareket başlatmak üzere Buhara'ya gelmişti. Hareketin amacı ise, “*Afganistan üzerinden Hindistan'a ulaşarak buradaki İngiliz hâkimiyetini zayıflatmaktır. Böylece İngiltere'ye karşı bir ihtilâl patlak vermesini ümit ediyordu.*” Buhara'ya gelen Enver Paşa tam tersine hareket etmiş ve Basmacı Hareketi'nin başına geçerek Sovyet Rusya'ya karşı mücadeleye girişmiştir. Paşanın liderliğindeki isyan hareketi Bolşeviklere çetin ve amansız bir şekilde devam ederken, Bolşevik Ordusu yetkilileri Enver Paşa'nın “*hayatta kaldığı sürece bu hareketin bastırılmasının*” mümkün olmadığını anlamışlardı. Buhara'da sürekli olarak yer değiştiren Enver Paşa'nın yerinin tespit edilebilmesi için ajan Agabekow görevlendirildi. Agabekow, bir tüccâr kılığında girerek sahte pasaportla bölgeye ve Rus istihbaratı Çeka'dan bir ajanla birlikte isyan mahalline gelmişti. Bölgede meskûn halk arasındaki “*akıllı çalışmalarının*” neticesinde Enver Paşa'nın Doğu Buhara'nın dağlık kesiminde Dennau yakınlarında bulunduğunu öğrendi. Bu bilginin Bolşevik Süvari Birliği'ne vermesiyle hareket geçilerek paşa ve adamlarının etrafı sarıldı. Enver Paşa, Ağustos 1922'nin başında cereyan eden bir kuşatmaya karşı ümitsiz bir karşılık vermesine rağmen bir Rus süvari askerinin kılıç darbeleriyle öldürüldü.<sup>29</sup>

### **Siyasî Görüşleri**

Enver Paşa'nın siyasî görüşleri hakkında von Kressenstein, bir raporunda, 1917 sonlarında Türkiye'de “*kan ve ırk problemi*” olarak adlandırdığı “*Turanlılık*”ın “*reel-siyasî bir evreye*” girdiğini iddia ediyor. Paşanın, “*Turanlılık fikrinin gerçekleştirilmesine taraftar*” olduğunu belirterek şunları söylüyor:

“İrk ve kan olarak birbirlerine bağlı Türk halklarını siyasî olarak bir araya getirmek istiyordu. Bugüne kadarki çok millîti Osmanlı Devleti'ne karşı büyük bir Türk millî devleti kurmayı arzuluyordu. Kırım'dan aşağı Volga'da, Kafkaslar'da ve Rusya Azerbaycan'ı ile İran Azerbaycan'ında yaşayan Tatarlarını birleştirmek ve özellikle de Hazar Denizi ile Aral Gölü arasında meskûn olan Türk-Tatar halkları için alan bir Türk İmparatorluğu göze almıştı.”

Von Kressenstein devamında Enver Paşa'nın “*Turanlı*” fikirlerinin dayandığı bazı “*real-siyasî ve pratik noktaları*” bulunduğunu belirterek bunları şöyle anlatıyor: Uzun süreden beri yapılan savaşlardan dolayı Türkiye'nin toprak kayıpları yaşaması, 1917-1918'lerde Arabistan bölgesinin elinde kalıp kalmayacağı belli olmaması. Rusya'nın dağılmasının ardından Türkiye'nin toprak kayıplarının Kafkaslar'la

<sup>29</sup> Neue Züricher Zeitung, agm..

telafi edilmeye çalışılması. Türk haklarının bulunduğu bölgelerden taze askerî kuvvetin temin edilmek istenmesi. Son neden ise, “*Birinci Dünya Savaşı’nda kaybettiği sayısız savaş ve Alman dostluğu nedeniyle sarsılan şahsî konumunu bu şekilde kuvvetlendirdi*”ği iddiasıdır.<sup>30</sup>

1916 yılında İstanbul’da bulunan Dr. Gustav Stressemann, Alman Başbakanlığı’na verdiği raporunda, İstanbul’un genel durumundan bahsederken “*Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkması ve teşvik edilmesi*” başlığı altında bazı iddiaları gündeme getiriyor. Türkiye’de özellikle de “*Çanakale zaferi*”nin Türk milliyetçiliğinin gelişmesine yardımcı olduğunu belirterek, mevcut hükümetin bu “*özgüveni doğrudan teşvik*” ettiği iddiasında bulunuyor. Bunun Enver Paşa’yla alakasını şöyle izah ediyor: “*Enver Paşa’ya yakın olan Almanların açıklamalarına göre, bugünkü Jön Türk hükümeti halktaki özgüvenin savaş hedefi olarak belli bir oranda teşvik edilmesi gerektiğine inanıyor.*” Stressemann, Türk milliyetçiliği ile alakalı bu gelişmeyi Enver Paşa’ya sorduğunu ve şu cevabı aldığını aktarıyor:

“Bu milliyetçiliğin bir gün şovenizme dönüşüp dönüşmeyeceğini ve bunun zamanla Türkiye’de yabancı düşmanlığına neden olmasından korkup korkmadığımı sordum. Enver, canlı bir şekilde bunu reddetti ve şu cevabı verdi: “Şovenizme, Türkler kadar az meyilli olan bir millet yoktur. Bugün halk tarafından İstanbul’da İngilizler ve Fransızlar her hangi bir kötü muameleye maruz kalmadan yaşıyorlar. Alman Genelkurmayı’nun emirleri doğrultusunda bu savaşı yürütüyorum. Bütün bakanlıklarda Alman danışmanları rica ettim. Bu benim zihniyetimi gösteriyor.”<sup>31</sup>

3 Haziran 1918 tarihinde Alman Başkanlığı’nda Kafkasya’daki gelişmeler hakkında yapılan bir toplantıda Enver Paşa hakkında bazı görüşler telaffuz edilmiştir. 1912-1913 Balkan Savaşı’na katılmış olan ve İstanbul’daki Alman Askerî Ateşesi von Lossow, toplantıda Osmanlı’nın durumunu değerlendirirken “*Enver Paşa’nın ardından bulunduğu yeni Türk emperyalizmi*”nden bahsediyor.<sup>32</sup> Aynı toplantıya katılan ve 1916-1917 yılları arasında İstanbul’da Alman Büyükelçiliği yapan Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Richard von Kühlmann, Kafkasya ve Azerbaycan’ın durumundan bahsederken, Enver Paşa’nın “*milliyetçi, hayalperest, Napolyon rüyaları*

30 Freiherr Kress von Kressenstein, “Meine Mission im Kaukasus”; s. 8-9; <http://www.goethe.de/ins/ge/prj/dig/ge1918/kress/deindex.htm>; 6 Temmuz 2016.

31 BA/R 43/2458İ, 87-88.

32 BA/ R 43/2458İ, 201.

*gören ve eski Kafkas rezillikleriyle acısını telafi etmek isteyen bir kişi” olduğu iddiasında bulunuyor.<sup>33</sup>*

### **Almanlarla Münasebetleri ve Almanya’ya Bakışı**

Almanlar ile Enver Paşa arasındaki ilişkiyi sorunlu bulanların başında von Sanders geliyor. İddiasına göre, Alman yüksek makamları paşanın şahsı hakkında, “*tamamen yanlış*” hükümlere sahipler; onun şahsî ve askerî kabiliyetleri “*çok abartılıyor.*” Hatta paşa hakkındaki bu yanlış kanaatin, Dünya Savaşı’nın kaybedilmesindeki nedenlerden biri olduğunu da iddia ediyor. Ona göre, Enver Paşa’nın Türkiye’deki “*mevkî ve nüfûzu kesin olarak büyük*” sanılmış, fakat gerçekte ise bu “*çoktan sarsılmış*”tır. Almanya’nın, bu yanlışla bağlı kalarak “*Türk askerî siyaseti yerine Enver Paşa’ya dayanan askerî siyaset*”e, yani “*hakikî askerî siyaset değil, şahsî bir siyaset*” takip ettiğini de söylüyor. “*Sınırsız kibriyle ve daha sonrasında şahsî hürsiyle kendi hedeflerini vatanının önüne*” geçirdiğini iddia ederek şunları ekliyor:

“Enver Paşa’ya şartsız olarak bağlı kalınması noktasında sıkça ikazlar yapmıştım. Fakat Türkiye’de görevli diğer hizmet makamlarının farklı bilgiler yazdıkları için benim ikazlarım başarısız kalmıştır. Almanya’da Enver Paşa’nın şahsî muhalifi olarak takdim edildim. Gerçekte ise Türk Ordusu’nun sevk ve yönetimi hakkında alınan ve benim düşünceme göre yanlış olan tedbirlere karşı geliyordum. Enver Paşa, Almanya için çok elverişli birisi idi. Fakat sonrasında Almanya’nın felaketi oldu. Çünkü Enver Paşa askerî harekât hakkında genel görüşe ve açıklığa sahip değildi. Ayrıca zararlı Alman nüfûzu vasıtasıyla yönlendirilmişti. Kendi vatanının menfaatlerini samimi bir şekilde yerine getiren, daha uysal bir Harbiye Nâzırı, Türkiye ve Almanya için çok daha başka türlü faydalı olabilirdi. Bu durum Almanya’da asla anlaşılacak istenmedi.”<sup>34</sup>

Birinci Dünya Savaşı’nın ardından rapor yazan von Seeckt, iç nedenler altında Enver Paşa’nın ismini de zikrediyor. Ona göre, Enver Paşa “*eğer özgür kalsaydı, her şeyi yapabilirdi. Fakat eli kolu bağlı idi ve hiçbir şey yapamadı.*”<sup>35</sup> İç nedenler arasında “*büyük Türkçülük fikrini*” zikrederken, Enver Paşa’nın bu siyasette Talat Paşa’dan “*ileri*” gittiğini de iddia ediyor.<sup>36</sup>

33 BA/R, R 43/2458İ, 204.

34 BA/MA, N 907/12, 1-2.

35 BA/MA, N 247/50, 3.

36 BA/MA, N 247/50, 6.

Alman Askerî Heyeti'yle İstanbul'a gelen ve daha sonrasında 1914 yılında Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı yapan Friedrich Bronsart von Schellendorf, 15 Aralık 1917 tarihinde kaleme aldığı „1914-1918 Dünya Savaşı'nda Türk Askerî Hareketlerinin Kısaca Tasviri“ başlıklı raporunda Enver Paşa hakkında olumlu ifadeler kullanıyor. “*Enver Paşa'nın memleketin içinde maruz kaldığı ağır siyasî muhalefetlere karşı koyarak Alman Erkân-ı Harbiyesinin ileriye matuf tedbirlerini gerçekleştirmek hususundaki dur bilmeyen faaliyeti ve gayreti sayesinde ki, Türk ordusunun yıkılmasının şimdiye kadar önü alınmıştır.*” Von Schellendorf devamında şunları söylüyor:

“Enver Paşa'nın gerek Türklerden ve gerekse Almanlardan bir muhalifi vardı ve bunun onun yerine “daha yumuşak” birinin getirilmesi için Enver'i düşürmeye çalışıyorlardı. Fakat bahis konusu olan kimselerden hiç biri hiç veçhile onun yerine lâıyk değildir. Türkiye'de onun gibi çalışkan, gayretli ve teşkilatçı olan başka bir kimse yoktur; üstelik içten kanaat getirmek suretiyle Alman dostudur.”<sup>37</sup>

Enver Paşa ile Almanlar arasındaki ilişki hususunda Mühlmann, *Alman Yüksek Ordu İdaresi için Enver Paşa'nın*, “*Türk savaş komutasından sorumlu kişi*” olduğunu iddia ediyor. Paşanın “*askerî ortaklığın en sağlam dayanağı*” olarak görüldüğünü belirterek, *Alman Yüksek Ordu İdaresi'nin*, “*son savaş yılı hariç savaşın idare edilmesiyle alakalı bütün meselelerle alakalı olarak Enver'de tam bir anlayış*” bulduğunu söylüyor.<sup>38</sup> Devamında ise, Enver Paşa'nın “*diktatör*” olduğu iddiaları hakkında şunları yazıyor:

“Enver Paşa'da bir diktatör görmek yanlıştır. Onun bağımsızlığının sınırları savaşın seyrine göre değişmiştir. Askerî başarılar, onun hükümetteki ve komitedeki nüfûzunu kuvvetlendirmiş; kendi fikirlerini gerçekleştirmesini kolaylaştırmıştır. Tam tersine ise askerî başarısızlıkların geldiği zamanlar Enver'i zorlamıştır. 1917 yılı sonunda Filistin'de alınan mağlubiyet Enver'in durumunu öyle zayıflatmıştı ki, savaşı idare eden komutan olarak parti tarafından istenen Kafkasya'ya yayılma gayretlerine engel olamamıştı. Engellemek isteseydi dahi bunu yapamazdı.”<sup>39</sup>

Mühlmann, Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de konumu hakkında bazı tespitleri yapıyor. Ona göre paşanın, “*vatanında duygusal olmadan objektif olarak takdir edilmesi henüz daha*” erkendir. Bunun nedeni olarak ise şu izahı getiriyor:

37 Zkr.: Akdes Nimet Kurat, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları*, Ankara 1966, s. 28.

38 Mühlmann, *age.*, s. 250.

39 Mühlmann, *age.*, s. 252.

“Onun komutanlığı döneminde Türkiye’de açılan yaralar henüz daha iyileşmedi. Enver’in sorumlu tutulduğu gerçekten de şikâyet edilen bazı şeyler, önceki devlet adamlarının hatası değil, aksine eskiden var olan durumların ve iktidarların sonucuydu. Heyecanlar bir gün yatıştığında yeni Türkiye’de Enver’in gururlu bir şekilde sizinkilerden biri olarak adlandırılacağı bir gün gelecektir. Gerek Türk ve gerekse Alman tarihinde büyük bir komutan olarak değil, yüksek idealizmin tam adamı yaşayacaktır. Bugünkü Almanya, sâdece kendi halkının iyiliği için en yüksek cesaretle ve kahramanlıkla gayret etmiş bu şahsiyeti takdir etmeyi bilecektir.”<sup>40</sup>

Alman Sefiri von Wangenheim, 28 Ağustos 1914’te Berlin’e gönderdiği raporda İstanbul’daki havanın Almanya’nın lehine olduğunu belirterek, Enver Paşa hakkında bazı tespitlerini zikrediyor. “*Daha öncesinde iftira atılan ve takdir edilmeyen*” paşanın, Türkiye’nin Almanya ile “*birlikte hareket etmesinin temel direği*” olduğunu belirtiyor. Hatta “*Alman dostları olarak Talat Paşa ve Halil Paşa ondan sonra geliyorlar. Ailesi İngiliz gibi düşünen Sadrazam Said Halim Paşa korkak, fakat nüfuzunu önemli oranda*” kaybettiğini de söylüyor. Rusların ve İngilizlerin Boğazlar’dan geçmesi hâlinde hükümetin devrileceğini iddia eden Wangenheim, bu durum karşısında Enver Paşa’nın tavrını şöyle izah ediyor: “*sâdece Enver Paşa kararlı bir şekilde düşman gemileriyle çarpışır.*” Başka bir yerde şunları diyor: “*Enver Paşa’nın ve askerî partinin, Alman zaferi vasıtasıyla İstanbul’da üstünlüğü ele almak için kendilerinden geçtiklerinin belirtileri az da olsa görülüyor.*”<sup>41</sup>

Wangenheim, 26 Ekim 1914’te Berlin’e gönderdiği belge Enver Paşa hakkında, “*buradaki nüfuzumuzun en güvenilir dayanağı olarak kendini ispat eden Enver Paşa’nın hissesine yüksek bir mükâfat*” düşüğünü söylüyor. Bunun için bir atın hediye edilmesini istiyor. Enver Paşa’nın böyle bir ata ihtiyaç duyduğu ve yüksek komutan olarak savaş meydanında bu ata binmeyi amaçladığını da ekliyor.<sup>42</sup>

Türkiye’nin savaşa girmesinin ardından 19 Kasım’da Wangenheim, Berlin’e gönderdiği raporunda İstanbul’daki genel siyasî durumu anlatırken Enver Paşa hakkında da olumlu şeyler yazıyor. Sonbaharda Tarabya’da hava nasıl güneşli ise, Türklerin hâlet-i rûhiyesinin de “*o kadar iyi*” ve “*Almanların zaferinden kat’i bir şekilde emin*” olduklarını belirtiyor. Devamında şunları dile getiriyor: “*Hatta bu zaferi gerçekte olabileceğinden daha radikal olarak tahayyül ediyorlar. Bizim meselelerimize duyulan*

40 Mühlmann, *age.*, s. 254.

41 PA/AA, R 22402, 28 Ağustos 1914.

42 PA/AA, R 22403, 26 Ekim 1914.

*büyük ilginin râhu hâlen Enver Paşa'dır. Bizim üstünlüğü elimizde tutacağımız fikrine sahip ve de inanyor.*"<sup>43</sup>

Von Seeckt, Enver Paşa'nın müttefik Almanlarla ve Avusturyalılar münasebeti hakkında olumlu ifadeleri kullanıyor. Özellikle de Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu hâlde 1916 yılında birkaç Osmanlı askerî birliğinin müttefiklerin saflarında savaşması için göndermesi bilgisinden hareketle paşanın "*en vefâli davranan*" kişi olduğunu belirterek şunları söylüyor: "*Enver ittifâka öylesine sâdik kaldı ki, kendisi hakkında, vatanını Almanya'ya teslim ediyor, ithâmı dahi ortaya çıkmıştı.*"<sup>44</sup> Yine von Seeckt şu tespitleri yapıyor:

"Enver Paşa, Alman yardımını en şiddetli bir şekilde istemişti ve bu yardımın etkilerini birinci derece savunmuştur. Almanların askerî ve teknik alanlarındaki üstünlüğünden iknâ olmuştu. Kendi memleketi için bunların faydalı olacağını görmüştü. Fakat Enver Paşa'da dahi kaynağını Türk millî şuurundan alan bir direnç bulunuyordu. Diğerlerinde bu daha kötü idi. Büyük Alman dostluğu ithamları Enver Paşa sürekli olarak rahatsız etmişti."<sup>45</sup>

Eric Ludendorff, 12 Haziran 1917 tarihli raporunda Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti hakkında bilgiler verirken Enver Paşa ile alakalı bazı iddialarda bulunuyor. Raporunun girişinde Türkiye'nin Almanya için Birinci Dünya Savaşı'nda "*yan savaş alanı*" olduğunu ve "*düşman kuvvetlerini meşgul etme*" görevini yerine getirdiğini iddiasında bulunarak Enver Paşa hakkında şunlar söylüyor: "*Yüksek Ordu İdaresi için Ever Paşa, Türkiye'nin Almanya tarafında kalmasının garantisi idi. Enver Paşa korunmak zorundaydı.*"<sup>46</sup> Ludendorff hatıratında ise Enver Paşa'nın, "*Almanya'nın sâdik bir dostu*" olduğunu iddia ediyor.<sup>47</sup>

Enver Paşa'nın Almanya için önemli olduğuna inanlardan bir de von Kressenstein'dir. Açıkça Almanların, Enver'in İttifak Devletleriyle olan "*ittifaka sarsılmaz sadakatinden ve büyük bir enerjyle bütün muhaliflere karşı bunu gerçekleştirmesinden dolayı ona en büyük şükran*" borcu olduklarını iddia ediyor. Paşanın, çok daha erken

43 PA/AA, R 33403, 19 Kasım 1914.

44 Seeckt. *Aus Seinem Leben 1918-1936*, yay. Friedrich von Rabenau, Leipzig 1940, s. 28.

45 BA/MA, N 247/50, 7.

46 BA/MA, N 902/7, 1.

47 Erich Ludendorff, *Birinci Dünya Savaşı'nda Gördüklerim ve Yaşadıklarım*, yay. Asiye Yıldırım, İstanbul 2014, s. 267.



İttifâk Devletleri için “*Ortak bir yüksek savaş idaresinin*” gerekli olduğunu fark ettiğini ve “*gönüllü olarak Alman idaresine tâbi*” olduğunu iddia ederek şunları söylüyor:

“Dünya Savaşı’nın nihâi sonucunun Türk savaş alanlarında değil de, Fransa’daki savaş meydanlarında belli olacağını anlaması, onun Alman Yüksek Askerî İdaresi’nin isteklerine belli oranda boyun eğmesine neden olmuştu. Bu, Türk Savaş İdaresi’nin ihtiyaçlarına ve menfaatlerine yeterli derecede bazen riayet etmeyebiliyordu. Bu durum bundan dolayı da Türk siyasi ve subay çevrelerinde kuvvetli eleştirilere ve canlı muhalefete neden oluyordu.”<sup>48</sup>

Alman Askerî Ateşesi Lossow ise 3 Ocak 1917 tarihinde Berlin’e yazdığı raporunda Enver Paşa ile yaptığı görüşmeden bahsederken onun hakkında, “*açık*”, “*sadakatlî*” ve “*uyunlu*” bir olduğunu söylüyor. Almanlarla ve Almanya’yla olan yaklaşımını anlatırken, paşanın “*insanların fitratından kaynaklanan küçük sürtüşmelerinden dolayı etkilenilmemesi gerektiğini sürekli olarak*” dile getirdiğini belirterek devamında şunları aktarıyor:

“Türkler hakkında gelen şikâyetler gibi, benzer şekilde Almanlar hakkında da şikâyetler geldiğini ifade eden Enver Paşa, bunlardan kesinlikle etkilenmiyor. İmkânlarının sınırlılığını mutlaka sürekli olarak dikkate almalıyız. Örneğin bir kez Üçüncü Ordu’nun Komutanı Vehib Paşa hakkında, hatalarını çok iyi biliyorum, fakat başka generalim yoktur, demiştir. Maalesef ben de ona bir başka isim veremedim. Kesin olan kanaatimle bir kez daha vurgulamalıyım ki, Enver Paşa’ya mutlaka güvenebiliriz.”<sup>49</sup>

Enver Paşa’nın Alman subaylarla olan münasebeti hakkında von Kressenstein, “*biz Alman subaylar ise genellikle rahat çalışırdık. Şahsî irtibatla ise onun hakkında bir şikâyet*”lerinin olmadığını zikrediyor.<sup>50</sup>

Mühlmann da “*Türk savaş komutasının tepesinde bulunan*” Enver Paşa’nın üstlendiği askerî görevleri yerine getirdiğini belirtiyor. Fakat paşanın, öyle “*kabul edildiği gibi*”, “*sevğiden ya da fazlasıyla Almanya’nın ücretsiz olmasından dolayı*” bunu yapmadığının altını çiziyor. Paşa’nın “*Almanya’nın yanında savaşmak suretiyle vatanına en iyi şekilde hizmet edebileceğine olan inancından dolayı*” bu tercihte bulunduğunu iddia ediyor. Enver Paşa’nın “*Alman zaferine kesin olarak*” inandığını ve eğer bu inancı gerçekleşseydi

48 von Kressenstein, *age.*, s. 21.

49 BA/MA, RM 5/5050-165.

50 von Kressenstein, *age.*, s. 22.

paşa hakkındaki “hakaretler ve yanlış hükümler yığını” boşa çıkardı diyerek şunları dile getiriyor:

“Başarılar ve başarısızlıklar hükümün kat’i ölçüsü olmamalıdır. Bir şahıs bir durumda büyük devlet adamı ve komutan; bir başka durumda ise maceracı ve amatör şüpheli şahıs olarak açıklanmaz. Enver’in trajik kaderi, Almanya’nın kuvvetini abartmasıydı. Bizler 1918 yılına kadar Almanya’nın zaferine koyu bir şekilde inananlar olarak, bundan dolayı onu kınamak hakkına sahip miyiz? Bu efsane Enver’i etkilemişti. 20 yılda küçük başlangıçlardan parlak yükseklığe ve buradan da beklenmedik düşüşe neden olan bir hayat tasviri yapabilmek için, gerçek ve hayal birbirine karışıyor. Dünya Savaşı sırasında Türk Ordusu’nu kumanda eden adamın gerçeğe yakın bir tasvirini yapabilecek bir zaman dilimidir. Alman savaş belgeleri ve Alman subaylarının şahitler yardımıyla Enver’in fikirleri ve faaliyetleri ortaya çıkarabilir.”<sup>51</sup>

Bu tespitlerinin ardından Mühlmann, Enver Paşa’nın Almanya için önemli olduğunu da iddia ediyor. Ona göre, paşa gibi “*böyle bir adamın Türk Ordusu’nun tepesinde bulunduğu bilinmesi, Alman savaş komutası için fevkalâde önemliydi.*” Çünkü Almanlar, “*ittifâka sâdık Enver’e güvenebildikleri gibi, kendileri tarafından istenilen anlamda yapılan askerî hareketlerin Türk komutasına da güvenebilirlerdi*”. Devamında şunları iddia ediyor:

“1918’deki gerilimde dahi Alman Yüksek Ordu İdaresi’nin Türkiye’nin askerî komutanı Enver’e olan temel yaklaşımını değiştirmemişti. Gerek General von Falkenheim ve gerekse Mareşal Hindenburg Enver Paşa’nın Türk savaş komutasının başı olarak yerinde kalmasını zarurî görüyorlardı.” General von Falkenheim Aralık 1915’te Alman Başbakanı karşısında, Enver Paşa’yı “askerî paha biçilmez” olarak görüyordu. Benzer şekilde Mareşal Hindenburg 18 Kasım 1916’ta Başbakan’a şunları yazıyor: “Enver Paşa’nın şahsında ortaya çıkan hükümetin devam etmesine kesin olarak değer vermek zorundayım.”<sup>52</sup>

General Ludendorff da 1937 yılında Enver Paşa’nın “*ordu başkomutanı olmasını Türkiye’nin Almanya’nın tarafında kalmasının garantisi*” olduğunu iddia ediyor.<sup>53</sup>

Kölnische Zeitung’ta çıkan bir yazıda Enver Paşa’nın Almanlara yaklaşımındaki olumlu bakışı, “*Enver bizim dostumuz*”dur cümlesiyle izah ediliyor. Enver Paşa’nın

51 Mühlmann, *age.*, s. 249.

52 Mühlmann, *age.*, s. 153.

53 Mühlmann, *age.*, s. 153.

neden Alman dostu olduğunun açıklaması ise onun, “*kendi vatanına şimdi ve sürekli olarak bu dostlukla hizmet edilebileceğini*” düşünmesiyle yapıyor. Devamın şöyle deniliyor: “*Enver gibi bağımsız karakter diğer nedenler gibi olamaz. Enver, Almanya’nın dostluğunun Türkiye’nin lehine kullanılması hususunda şüphesi olduğu anda, bizim dostumuz olmayı bırakır. Enver idealist, fakat bir hayalci değildir.*”<sup>54</sup>

Enver Paşa hakkında Deutsche Tageszeitung’da bir yazıda, paşanın Almanya için önemi üzerinde duruluyor. Enver Paşa’nın Türk-Alman askerî ittifak fikrinin başından beri “*en öngörülü bir şekilde, istekli ve sarsılmaz temsilcisi*” olduğu iddia edilerek devamında şu görüşe yer veriliyor:

“Kendisi ve Türk tarafındaki azimli arkadaşları, Alman tarafından Alman Kaiseri’nin siyaseti olarak ifade edilebilecek siyaseti yürüttüler ve gerçekleştirdiler. Bugün bu ittifak siyasetinin meyveleri görülüyor. Balkanlar’da Alman, Türk, Bulgar ve Avusturya-Macar askerî birlikleri Doğu ve Güneydoğu Avrupa’nın hürriyetini tehdit edenlere karşı kararlı bir şekilde yan yana savaşıyorlar. Bu şartlar altında Alman Kaiseri’nin Enver Paşa’yı takdir etmesi şimdi özel bir anlam kazanıyor.”<sup>55</sup>

Devamında ise Enver Paşa’nın “*Almanya’ya ve Alman varlığına sıkı bir şekilde bağlı olmasının nedeni*” olarak sâdece “*askerî eğitimi*”, “*Almanya’da kalması*” değil, aksine “*her şeyden önce siyasî geniş bakış*” zikrediliyor. Paşa’nın bu geniş bakış açısı, “*başlangıcından beri açık bir şekilde her iki tarafın menfaatlerinin bağlayıcılığını ve ortaklığını fark etmişti. Bunun gerekenlerinin yapılması noktasında hiçbir zaman tereddüt etmemiştir.*”<sup>56</sup>

Kölnische Zeitung’ta yayınlanan yazıda Enver Paşa’nın Almanya’ya yaklaşımı anlatılıyor. İddiaya göre, Enver Paşa’nın birkaç yıl öncesinde “*yeni Türkiye*” tarafından “*Alman dümen suyunda*” gittiği ve “*Kaiser II. Wilhelm’in elinde kukla*” olduğu şeklinde itham edilmişti. Fakat gerçekte ise paşanın, Almanlar için “*bütünüyle kolay bir müttefik olmadığı ve inatla kendi kararlarına ısrarcı olduğunu*”n bilindiği belirtiliyor. Devamında şöyle deniyor:

Enver Paşa, “Türk görüşüne göre haklı görüyordu. Böyle bir adam asla bir kukla görülemez. Kendi arzularını savunmuştu. Müttefiklerine karşı ise her şeyden önce açık ve namuslu olmuştur. Açıklanan son Rus belgeleri, Almanya ve Avusturya’nın Ruslara ve müttefiklerine karşı savaş ilan etmesinden sonra, Enver Paşa’nın Ruslara bir Türk-Rus ittifak teklifi sunduğunu gösteriyor.”

54 *Kölnische Zeitung*, “Enver Pascha” 21 Nisan 1915, sy. 403.

55 *Deutsche Tageszeitung*, “Enver Pascha”, 13 Eylül 1916, sy. 461.

56 *Deutsche Tageszeitung*, agm.,

Devamında ise bunun kanıtı olarak Rusya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi Gier'in Dışişleri Bakanı Sazonov'a çektiği telgrafi zikrediyor. Bu telgrafta geçtiğine göre, Enver Paşa 5 Ağustos 1914 tarihinde Rus Askerî Ataşesi General Leontiew'e şu teklifi yapar:

“Türkiye, Rusya'nın endişesini ortadan kaldırmak için Kafkasya Cephesi'ndeki 9. ve 11. Kolordu'yu geri çekiyor. Trakya'daki kolorduları Balkan devletlerine karşı harekete geçiyor. İtilâf Devletlerin saffında savaşa girmeye koyulacak. Alman askerî yapısı kaldırılarak Almanya'ya geri gönderilecek. Buna karşın Türkiye Batı Trakya'yı ve Ege adalarını istiyor. Türkiye ve Rusya 10 yıllık ittifâk anlaşması imzalıyor. Böylece Türkiye savaşın ardından Balkan devletlerine karşı korunuyor.”<sup>57</sup>

Önemli bilgilerin ardından bu kez 10 Ağustos tarihinde Rus Büyükelçi Gier'in, bu teklifin önemi hakkında Sazonov'a gönderdiği değerlendirme telgrafını veriyor. Gier'e göre Rusya'nın buradaki hedefi, Almanya'nın Türkiye üzerindeki “nüfûzunu” kaldırmak olmalıdır. Ayrıca şu ikazı yapıyor: “*Eğer bu fırsat kaçırılırsa, Türkiye Almanya'nın kollarına geri itilir. Sadrazam da, Enver Paşa'nın Rusya'ya yaklaşılmasını destekliyor. Rusya'nın Türkiye'yi nihâî olarak mağlup etme imkânı bulacağı tarihî an gelmiştir.*” Fakat Sazonov buna ilgi göstermemiş ve süreç bilenen şekilde cereyan etmişti.

Yazıda gündeme getirilen bu iddiaların ardından Enver Paşa'nın Almanya'ya yaklaşma nedeninin, “*Türkiye'nin iyiliği*” olduğu zikrediliyor. Devamında paşanın ve arkadaşlarının, ilgili kararlarını mevcut “*siyasî zaruret*” nedeniyle aldıklarını; burada Almanya'nın bir “*zorlamasının*” olmadığı belirtiliyor. Kemalistler tarafından Türkiye'nin Dünya Savaşı'nda “*tarafsız kalmak zorunda*” olduğu ve “*kalması gerektiği*”nin iddia edildiği iddia edilerek, buna cevap olarak Rus Büyükelçi Gier'in 10 Ağustos tarihli telgrafına bakılmasının yeterli olduğu cevabı veriliyor. Bu ilginç yazı şöyle devam ediyor:

“Tarafsız bir Türkiye, gâlip devletler tarafından barış anlaşmasıyla birlikte gündeme alınacak savaşın kararsız nesnesi olacaktı. Kemâl Paşa, bir özgürlük savaşı komuta etmek imkânına sahip olmayacaktı. Enver Paşa'nın Ruslarla müzâkerelerinden, Alman dostu diye kabul edilen bir adamın ihaneti sonucu çıkarılabilir. Bu da doğru değil. Siyasette sâdece “*kutsal egoizm*” geçerlidir. Enver Paşa daha öncesinde Türkiye için Almanya'ya bağlanmadan başka bir kurtarıcı görseydi, hiç şüphesiz ona sarılırdı. Bu kararı Türkiye için görevi olurdu. Bizim karşımızda ise bağlayıcı vaadi de yoktu. Umutsuz Enver Paşa, Rus niyetlerinin bildiği için Almanlarla

57 *Kölnische Zeitung*, “Enver Paschas Rolle vor dem Kriege”, 5 Eylül 1927, sy. 591.

olan müzâkerelere bütün safhalarda riayet etmiştir. İstanbul'da en etkili yerlerde bulunanlar için Rus belgelerinde geçen bu hususlar kesinlikle yeni değildir.”<sup>58</sup>

Enver Paşa'nın müttefik olarak Almanya'yı tercih etmesini, paşanın Almanlara olan şahsî sempatisinden dolayı değil de, diplomasi dilindeki Latince “*kutsal egoizm*” kavramıyla izah edilmesi önemli bir ayrıntıdır. “*Kutsal egoizm*”, diğer Alman kaynaklarında da dile getirilen Enver Paşa'nın Türkiye'nin âlî menfaatlerini düşünmesiyle doğrudan alakalıdır.

### **Sonuç**

Araştırma neticesinde ele alınan Alman kaynaklarının, Enver Paşa hakkında olumlu fikre sahip oldukları söylenebilir. Paşayı doğrudan tanıyan Alman subayları onun için oldukça müsbet ifadeleri dile getiriyorlar. Von der Goltz, von Seeckt, von Schellendorf ve Lodendorff gibi Osmanlı Ordusu'nda önemli mevkilerde görev yapan komutanlar, Enver Paşa'nın şahsî özellikleri hakkında olumlu ifadeler zikrediyorlar. Bunlara göre paşa kendine güvenen, cesur, zeki, sempatik ve vatanperver bir şahsiyettir. Onun hakkında olumsuz düşünen komutanlardan tek kişi von Sanders'tir. Sanders, paşayı tersine hırslı ve kibirli değerlendiriyor. Alman gazeteleri de aynı şekilde olumlu değerlendirmelerde bulunuyorlar.

Enver Paşa'nın hayatı hakkındaki genel kanaat, paşanın meslekî kariyerinin çok hızlı geliştiği şeklindedir. Özellikle de 1908 Jön Türk İhtilâli ve 1909 31 Mart Vak'ası sürecinde ismini duyuran Enver Paşa'nın Jön Türk/İhtihâdçı kimliği ve saraya damad olması onun önünü açan iki önemli neden olarak zikrediliyor. Paşanın bu hızlı yükselişi ve önemli mevkileri genç yaşta elde etmesine karşın, elzem olan meslekî bilgiden ve tecrübeden mahrum kaldığı iddia ediliyor. Siyasî görüş olarak ise, Enver Paşa'nın Türk milliyetçisi kimliğine sahip; hedefinin ise, bütün Türkleri bir şemsiye altında birleştirecek Turan devleti kurmak olduğu belirtiliyor. Bu uğurda hayatını fedâ eden paşanın Türkistan mücadelesinin başlangıçta Ruslar tarafından desteklendiği iddia ediliyor. Fakat özellikle de mücadelesinin nihaî anlamda İngiltere'nin Hindistan'daki hâkimiyeti karştı olduğu iddiası dikkatleri çekiyor.

Türk-Alman Askerî İttifâk Anlaşması'nın imzalanmasında, Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesinde ve cephelerin açılmasında Enver Paşa'nın rolüyle alakalı iddialar ve bilgiler ilgili kaynaklarda sıkça ele alınıyor. Genel kanaat ise bütün bu süreçteki gelişmelerde paşanın doğrudan etkili olduğu şeklindedir.

58 *Kölnische Zeitung*, “Enver Paschas Rolle vor dem Kriege”, 5 Eylül 1927, sy. 591.

Bu bağlamda Enver Paşa'nın Almanya'nın Türkiye'deki "en güvenilir", "dost" ve "sâdık" kişisi olduğu ifadeleri sıkça zikrediliyor. İttifakın yürümesindeki en önemli dayanak noktalarıdır.

Çalışma neticesinde ortaya çıkan diğer sonuç ise, Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında Almanya'yı tercih etmesinin en önemli nedeninin Alman sempatisi olmadığıdır. Dönemin Alman kaynakları, paşanın müttefik olarak Almanları tercih etmesinin tek sebebi olarak, paşanın memleketinin ve milletinin siyasî ve askerî menfaatlerini gözetmesi ve bunu Almanya'nın yanında görmesi şeklinde izah ediyorlar. Burada Almanlardan elde edilecek askerî-stratejik beklentiler asıldır. Onun Almanlar hakkındaki şahsî sempatisi, bu bağlamda önemli neden olarak zikredilmiyor. Buna en somut delil ise, Almanya ile askerî ittifâk anlaşması imzalandıktan sonra dahi Ruslarla yaptığı gizli pazarlıklar ve ittifâk arayışları gösteriliyor. Bu çok önemli bir hamledir. Hatta Çolak'ın da çalışmasında belirttiği gibi Enver Paşa "*Alman kuklası*" olmadığı gibi Osmanlı menfaatleri söz konusu olduğunda ise Almanlarla "*çatışmaya*" dahi girmekten kaçınmamıştır.<sup>59</sup>

Özet olarak, yakın tarihimizin önemli şahsiyetlerinden İsmail Enver Paşa'nın Alman İttifâkı'ndaki ve Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında girilmesindeki rolünü, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu genel şartlar çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Daha öncesi bir tarafa, girilen süreçteki olumsuz siyasî, diplomatik ve savaş şartları; Türk ve Alman tarafı da bu işbirliğinin karşılıklı olarak gerçekleştirilmesine zorlamıştır. Enver Paşa da bu gerçeği görmüş ve 1914-1918 sürecindeki ilgili kararlarını almış ve ilgili faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. Buna savaşın sonuna kadar da sâdık kalmıştır.

59 Mustafa Çolak, *Enver Paşa. Osmanlı-Alman İttifâkı*, İstanbul 2008, s. 24.

**Kaynaklar****Alman Askerî Arşivi Belgeleri**

BA/MA, N 62/45, 1-2.

BA/MA, N 78/3, 4.

BA/MA, N 902/7, 4-5.

BA/MA, N 907/12, 3.

BA/R 43/2458 İ, 87-88.

BA/ R 43/2458 İ, 201-204.

BA/MA, N 907/12, 1-2.

BA/MA, N 247/50, 3-7.

BA/MA, N 902/7, 1.

BA/MA, RM 5/5050-165

**Alman Dışişleri Bakanlığı**

PA/AA, R 22402, 28 Ağustos 1914.

PA/AA, R 22403, 26 Ekim 1914.

PA/AA, R 33403, 19 Kasım 1914.

**Araştırmalar**

Necmettin Alkan, "Alman Kaynaklarına Göre Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girmesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak*, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, 20-21 Kasım 2014, İstanbul, s. 157-178.

Mustafa Çolak, *Enver Paşa. Osmanlı-Alman İttifakı*, İstanbul 2008.

Akdes Nimet Kurat: *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları*, Ankara 1966.

**Hatırât**

Admiral Hopman, *Das Kriegstagebuch eines deutschen Seeoffiziers*, Berlin 1925.

General Guhr, *Als türkischer Divissionskommandeur in Kleinasien un Palästina*, Berlin 1937.

Von Kressenstein, Friedrich Freiherr Krefß: *Mit den Türken zum Suezkanal*, Berlin 1938.

Freiherr Kres von Kressenstein, “Meine Mission im Kaukasus”; s. 8-9; <http://www.goethe.de/ins/ge/prj/dig/ge1918/kress/deindex.htm>; 6 Temmuz 2016.

Erich Ludendorff, *Birinci Dünya Savaşı'nda Gördüklerim ve Yaşadıklarım*, yay. Asiye Yıldırım, İstanbul 2014.

Carl Mühlmann, *Das deutsch-türkische Waffenbündniss im Weltkriege*, Leipzig 1940.

Rafael de Rogales: *Vier Jahre unter den Halbmond*, Berlin 1925.

Bernard von Schiterlöw, *Aus dem Leben des Generalfeldmarschalls Freiherr von der Goltz Pascha: Nach Briefen an seinen Freund*, Leipzig 1926.

Hans von Seeckt, *Aus Seinem Leben 1918-1936*, yay. Friedrich von Rabenau, Leipzig 1940

### **Makaleler**

*Deutsche Tageszeitung*, “Enver Pascha”, 13 Eylül 1916, sy. 461.

*Frankfurter Zeitung*, “Enver Pascha gefallen?”, 21 Ağustos 1922, sy 586.

*Hamburger Nachrichten*, “Ein Besuch bei Enver Pascha”, 21 Temmuz 1915, sy 336.

*Kölnische Zeitung*, “Enver Pascha” 21 Nisan 1915, sy. 403.

*Kölnische Zeitung*, “Enver Paschas Ende”, 5 Kasım 1924, sy 780.

*Kölnische Zeitung*, “Enver Paschas Rolle vor dem Kriege”, 5 Eylül 1927, sy. 591.

*Neue Züricher Zeitung*, “Neues über den Tod Enver Paschas”, 29 Ekim 1930, sy 2087.